

ІСТОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Микола ВИГОВСЬКИЙ

ФОРМУВАННЯ НОМЕНКЛАТУРИ ВІДДІЛІВ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ

В УСРР 20–30-х років ХХ ст. відбулося декілька адміністративно-територіальних реформ, які зруйнували дореволюційний устрій країни та запровадили нову систему поділу. До початку 30-х років в УСРР існували округи та райони, але здійснення масової колективізації та індустріалізації, тобто більшовицької модернізації соціально-економічних відносин, зумовили чергову реорганізацію адміністративної карти республіки.

Історики, вивчаючи особливості формування партійно-радянської номенклатури, зосереджуються переважно на особах — відомих і маловідомих, уникаючи системного аналізу. Так, для праць М.О. Фролова¹, Н.В. Саранцева², М.М. Кузьменка³, В.Ф. Солдатенка⁴, а також для колективних монографій, опублікованих на початку ХХІ ст.⁵, характерний персоніфікований підхід до радянської номенклатури. Функціональний аспект компартійно-державної номенклатури притаманний ґрунтовній монографії М.С. Дорошка⁶. Місце управлінців у розвитку культурно-освітніх установ досліджує Г.Г. Єфіменко, зосереджуючись на проблемах національно-культурної політики ВКП(б) в Україні⁷.

В історіографії 90-х років ХХ — початку ХХІ ст., особливо зарубіжній, набуває пріоритетного значення соціальна історія, проблематику якої активно захищають «історики-об'єктивісти» в Росії. Вони належать до середнього покоління дослідників, зосередившись переважно в Інституті російської історії РАН. На переконання І.В. Павлової, яка вивчає взаємини влади і суспільства в СРСР 30-х років, основними підходами до з'ясування соціальної історії є: повна відмова від політики та ідеології; заміна історії «згори» історією «знизу»; здійснення своєрідного синтезу на мікрорівні суспільства; усунення історичного пояснення повернення історії до розповіді про минуле⁸. Вона наголошує на тому, що принципи соціальної історії стосовно суспільства 30-х років у СРСР є недостатніми для повноцінного висвітлення життєдіяльності великих груп людей, позаяк тоді не було «громадянського суспільс-

тва». З іншого боку, на думку В.С. Ізмозика та Н.Б. Лебіни, маловичерпною є також концепція тоталітаризму, яка неспроможна методологічно забезпечити системну і повсякденну характеристику суперечливих явищ суспільного розвитку 30-х років, особливо «побутової повсякденності» партійно-радянської номенклатури — «радянських еліт»⁹.

Неоднозначність історіографічного процесу, який набув бурхливого розвитку у зв'язку із розпадом СРСР, свідчить про пошук пріоритетів історичних досліджень, напрацювання нових методологічних основ пізнання, про його рівень та глибину. Поєднання проблематики становлення тоталітаризму із суто соціальними відносинами в 30-х роках, на нашу думку, забезпечує системне вивчення суспільного розвитку. Рівень політизації та ідеологізації суспільного життя досяг тоді максимальної позначки, тому без дослідження політичної історії, відтак і номенклатури партійно-радянських органів влади, складно збагнути саму епоху, її пафос, ментальність народу та його кастових угруповань.

Здійснення адміністративної реформи на початку 30-х років було складовою частиною загального модернізаційного процесу, започаткованого політичним керівництвом наприкінці 1920-х років, межа і завдання якого полягали в остаточному утвердженні соціалізму. Адміністративне реформування передбачало декілька конкретних завдань: уніфікацію принципів управління суспільством, реорганізацію системи виконавчих органів влади, ревізію їх кадрового складу. Так, російський дослідник Д. Г. Авторханов, з'ясовуючи обставини і мотиви партійних чисток 20—30-х років, звернув увагу на «останню національну опозицію в ВКП(б)» — члена політбюро ЦК КП(б)У М.О. Скрипника. Визначаючи роль і місце УСРР в політико-економічному розвитку, вчений наголошує, що українці були не «якими-небудь «нацменами» без історії та культури, а великим і компактним народом з видатними інтелектуальними і політичними кадрами»¹⁰. Реформуючи адміністрації та реорганізуючи систему народної освіти, сталінське керівництво додало у такий спосіб опір «місцевого «національного комунізму», очолюваного Скрипником»¹¹. Він має рацію, хоча не варто перебільшувати роль Скрипника, особливо в контексті «націонал-комунізму», погром якого нарком освіти очолював у 1928 р.

Важливо з'ясувати соціально-політичні та організаційні особливості реорганізації середньої ланки освіти — районних та обласних відділів, функції, соціальне походження, партійність, національний склад та досвід роботи їх номенклатурних працівників. Реорганізація Наркомосу УСРР розпочалася влітку 1930 р., тому що Скрипник погодився з ідеєю про формування єдиної системи освіти в СРСР, а з іншого боку, в діяльності установи знайшли «ідеологічні прориви». У віданні Наркомосу України тоді перебувало: 21 науково-дослідний інститут, 85 науково-дослідних кафедр, 19 музеїв, 6 наукових бібліотек, 35 наукових товариств, науково-дослідні станції,

система освіти — вища, середня і загальна¹². Лише одних загальноосвітніх шкіл налічувалося близько 21 тис.¹³

Штати районних виконавчих комітетів УСРР було встановлено за постановами президії ВУЦВК від 23 серпня та 27 вересня 1930 р., тобто після ліквідації округ та запровадження двоступеневої системи підпорядкування — район — центр. Райони поділили на три категорії, враховуючи населення, економічний розвиток та концентрацію установ, відтак встановили і кількість посад. Районний відділ народної освіти першої категорії налічував чотири номенклатурних посади (завідувач, інспектор соціального виховання, інспектор політичної освіти, інспектор комуністичного дитячого руху), другої і третьої — шість (до чотирьох додали ще дві — методиста і діловода)¹⁴. Кількість районів збільшилася, тому спостерігалася тенденція «некомплектності» керівного складу. У січні 1932 р. сектор кадрів ВУЦВКу підготував доповідну записку «Про стан керівних кадрів РВК та МР по Україні», виокремивши значний відсоток «неукомплектування завідувачів відділів народної освіти» у Дніпропетровській області у 18,6%, в Одеській — 13,5%, на Донбасі у 7,4%, хоча «неукомплектованість» керівними кадрами в Україні становила тоді 3—5%¹⁵. Для забезпечення районних відділів освіти керівниками необхідно було мати для Київської — 164, для Харківської — 87, для Одеської — 50, Дніпропетровської — 51, Донбасу — 31 номенклатурного посадовця¹⁶, а також для МАСРР. Очевидно, до складу Київської області потрапила частина районів Чернігівської області, тобто до розробки відділу кадрів ВУЦВКу.

Архівні матеріали, які зберігаються у фондах ЦДАВО України, дають змогу відтворити певні соціально-політичні характеристики номенклатури районних відділів народної освіти, діяльність яких припадала на серпень 1930 р. — січень 1932 р., тому що доповідна записка ВУЦВКу датована саме січнем 1932 р. Її упорядники врахували стать, партійність, соціальне та національне походження і стаж роботи завідувачів райвно. Беручи за сто відсотків весь кадровий склад керівників відділів освіти районів УСРР, вони мали таку систему показників (табл. 1).

Керівниками відділів освіти були переважно чоловіки, а основну соціальну групу становили «службовці», тобто інтелігенція. Половина завідувачів мали стаж роботи від одного до трьох років, але на різних посадах або просто в навчальних закладах. Більше п'яти років працювали від 5 до 9%, хоча в Одеській та Дніпропетровській областях ця категорія була відсутня. Більшість з'явилася після процесу СВУ, тому що до одного року стажу мали близько 35% номенклатури. Чистка освітніх закладів та кадрового складу, а також політичні репресії фактично усунули з районних відділів освіти співробітників, які почали працювати у 1920-х роках. Протягом першої третини 1930-х років очистили «всі обласні і районні органи народної освіти», а керівна районна верхівка була оновлена на 90%, обласна — на 100%¹⁸. Керівників було звільнено з посад, а згодом

Табл. 1

Соціальна характеристика керівного складу районних відділів освіти в УСРР на 1 січня 1932 р. (у % до загальної чисельності)¹⁷

Соціальні ознаки	Області				
	Харківська	Дніпропетровська	Київська	Одеська	Донбас
За статтю					
Чоловіки	92	91	97	91	96
Жінки	8	9	3	9	4
За партійністю					
Члени КП(б)У	72	93	70	76	74
Кандидати КП(б)У	13	3	17	9	26
ЛКСМУ	3	—	6	3	—
Позапартійні	12	—	7	12	—
За соціальним станом					
Робітники	10	12	7	12	9
Селяни	7	9	10	12	—
Службовці	83	79	83	76	91
За національністю					
Українці	92	76	87	70	70
Росіяни	1,5	3	2	6	4
Євреї	1,5	9	5	—	9
Поляки	—	—	4	6	—
За стажем роботи					
До 1 року	43	41	43	39	30
1—3 роки	47	50	43	49	52
3—5 років	5	9	7	12	9
більше 5 років	5	—	7	—	9

репресовано, особливо у 1933 р. Дві третини завідувачів, а в Харківській області навіть 93%, були українцями. Відсоток членів партії також сягав третини кадрового складу, а членів ЛКСМУ 3—6%, крім Дніпропетровської та Донецької областей, де не було жодного комсомольця серед номенклатури райвідділу народної освіти.

Партійний і посадовий стаж суттєво вирізнялися. Наприклад, з 51 завідувача райвідділами освіти Дніпропетровщини 15% стали членами КП(б)У у 1917—1920 рр., а протягом 1925—1931 рр. — 76%, проте серед номенклатури не виявилось жодного, хто мав би більше 5 років стажу. До числа 15% належали переважно члени українських політичних партій, особливо боротьбисти, які у березні 1920 р. масово стали до лав КП(б)У. На Донбасі 65% керівників райвідділів освіти стали членами партії у 1925—1931 рр., а стаж роботи на посаді більше 5 років мали 9%. Така ситуація спостерігалася у кожній області, тобто номенклатуру, яка працювала протягом 1920-х років в освітніх установах, фактично було усунено від роботи.

Номенклатура райвиконкомів Одеської області, за винятком секретарів РВК (93,9%), відділів постачання (99%) та освіти (91%), на сто відсотків була «чоловічою». За показником партійності і стажем роботи вона виявилася дуже молодого, але її категорії вирізнялися між собою роками вступу до КП(б)У. Так, 65,2% голів РВК пристали до більшовиків упродовж 1917—1920 рр., 17,4% — у 1921—1925 рр., у 1925—1931 рр. — 15,2%¹⁹. Серед заврайвно партійці становили 6%, а за 1925—1931 рр. комуністами стали 64%. Така тенденція простежується серед інших категорій номенклатури, хоча близько третини керівників відділів господарсько-фінансового спрямування стали членами КП(б)У у 1917—1920 рр. За соціальним походженням, національністю та стажем роботи номенклатура районів Одещини мала таку картину (табл. 2).

Табл. 2

Динаміка керівного складу райвиконкомів станом на 1 січня 1932 р. (у %) ²⁰

Посада	Соціальне походження			Національність			Стаж	
	Роб.	Сел.	Служб.	Укр.	Рос.	Євреї	1—3 р.	Понад 5 р.
Голови РНК	50	34,8	15,2	54,4	17,4	6,5	35	43
Заврайпостач	51,5	23,3	21,2	51,5	3,0	36,5	36,5	—
Заврайвно	12	12	76	70	6	6	49	—
Голови планової комісії	24,2	46	29,8	51,4	8,1	27	37,9	2,7
Секретарі РВК	30,6	44,9	24,5	65,3	8,2	16,4	30,6	10,2
Заврайфін-відділами	32,5	35	32,5	51,2	23,3	20,9	37,2	23,3
Заврайздрав-відділами	18,2	43,2	38,6	79,6	4,5	4,5	45	13,6

Вражає значний відсоток господарсько-економічних підрозділів селянського походження. Виявляється, що серед заврайвно їх було найменше, але з-поміж секретарів майже 45%. Відділи охорони здоров'я очолювали «завідувачі», серед яких селянський прошарок становив понад 43%, відтак майже на 80% було представлено українцями. Майже чверть завфінвідділами мали стаж роботи понад 5 років, а серед заврайвно — жодного.

Одночасно з формуванням номенклатури райвно відбувалося становлення організаційної структури обласних відділів народної освіти, а також Наркомосу УСРР. 23 січня 1932 р. на колегії НКО УСРР виступив нарком освіти М.О. Скрипник, котрий порушив питання про підготовку до «обласної перебудови органів народної освіти», зосереджуючись на «шляхах поліпшення централізованого керівництва»²¹. 3 лютого 1932 р. організаційно-інструкторський відділ Наркомосу доповідав про «хід підготовчої роботи до обласної

перебудови» органів освіти, в обговоренні пропозицій якого брало участь 13 осіб — членів колегії, співробітників НКО УСРР, вчених УНДІПу. Штати облвно затвердила колегія Наркомосу 19 лютого 1932 р., а 2 березня ухвалила тимчасове положення про обласні відділи народної освіти²². Якщо відстежити термінологічний ряд номенклатури облвно, то можна скласти такий перелік посад: завідувач, керівник, методист, секретар, інспектор, інструктор-методист, референт, статистик. Завідувач мав заступника — керівника планово-статистичної групи. Організаційну структуру облвно становили: методична група, група соціального виховання, планова статистична група, група масової комуністичної освіти, група кадрів, група в справах науки, група мистецтва, група літконтролю, таємна частина, група перевірки виконання, національна група, секретаріат. Таку структуру облвно було запропоновано в січні 1932 р. відділом кадрів ВУЦВКу, а 19 лютого замість слова «група» з'явилося визначення «сектор», який і став головним організаційним підрозділом. Кількісний склад номенклатури облвно коливався у межах 63—68 осіб для області. Методист установ профосвіти, соцвиху та шкіл комуністичної освіти був центральною фігурою, якому підпорядковувалися інспектори та інструктори-методисти секторів соцвиху та комосвіти. До сектору кадрів належала посада референта обліку й розподілу кадрів райвно. Проблемами науки переймався уповноважений НКО УСРР в справах науки, який очолював і відповідний підрозділ облвно. Тимчасове положення про облвно віддзеркалювало становлення нової адміністративної системи управління, напрацювання певного досвіду координаційної діяльності НКО УСРР, штат якого почали скорочувати, припасовуючи до нових умов. Бракувало професійних керівників. У лютому 1932 р. ще не випрацювали «функцій і обов'язків» номенклатури облвно.

Отже, проаналізувавши реформування середньої ланки управління системою освіти в УСРР 1930—1932 рр., ми дійшли висновку про її функціональну залежність від глобального модернізаційного процесу, виразником якого виявилася соціалістична реконструкція соціально-економічних основ суспільного розвитку першої половини 30-х років. Реформування роботи освітніх установ не випадковість, а закономірний результат формування єдиної загальносоюзної системи освіти, уніфікації культури, науки, мистецтва на принципах інтернаціоналізму, соцреалізму, плановості і всеосяжної централізації. Модернізуючи систему управління освітою в Україні, політичне керівництво займалося одночасно і кадровими чистками. Райвідділи очолювали «омолоджена» номенклатура, яка мала переважно від одного до трьох років стажу керівної роботи. Внаслідок масових репресій, започаткованих процесом СВУ, відбувалося усунення тих керівників освітніх установ, які працювали протягом 1920-х років, особливо за діяльності О.Я. Шумського на посаді наркома освіти, а також колишніх боротьбистів, які на по-

чатку 20-х років становили «кістяк» губнаросвіти. Переважаючий відсоток українців серед номенклатури райвно є своєрідним наслідком українізації, курсом, загалом підтримуваним Скрипником, але нестримна уніфікація системи освіти перетворювала їх на формальні статистичні дані.

- ¹ *Фролов М.О.* Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.): Становлення і функціонування. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 448 с.
- ² *Саранцев А.В.* Большеви́стская парти́но-политическая элита: возникновение, становление, трансформация (начало 1900-х — конец 30-х гг.): Автореф. дисс... д.и.н. — Саратов, 2002. — 42 с.
- ³ *Кузьменко М.М.* Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20—30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. — Донецьк: НОРД-ПРЕС, 2004. — 455 с.
- ⁴ *Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К.: «Книга Пам'яті України», 2002. — 352 с.
- ⁵ Політична історія України ХХ століття: В 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — Т. 3. — К.: Генеза, 2003. — 448 с.
- ⁶ *Дорошко М.С.* Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20—30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. Монографія. — К.: Вид. поліграф. центр «Київський університет», 2004. — 154 с.
- ⁷ *Єфіменко Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932 — 1938). — К.: Ін-т історії України, 2001. — 303 с.
- ⁸ *Павлова І.В.* Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. — 2001. — № 10. — С. 46—56.
- ⁹ *Извозик В.С., Лебина Н.Б.* Жилищный вопросы в быту ленинградской парти́но-советской номенклатуры 1920—1930-х годов // Вопросы истории. — 2001. — № 4. — С. 98—110.
- ¹⁰ *Авторханов А.Г.* Технология власти // Вопросы истории. — 1991. — № 12. — С. 73—90.
- ¹¹ Там само. — С. 82.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). — Ф. 539. — Оп. 16. — Спр. 678. — Арк. 3—4.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 30. — Арк. 59.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 48.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 49—50.
- ¹⁸ На фронті культури. — К., 1935. — С. 15.
- ¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 30. — Арк. 45.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. — Спр. 290. — Арк. 8.
- ²² Там само. — Арк. 33.